

РЕТРОСПЕКТИВНІ ОГЛЯДИ

УДК 94(477.51)(682)

Лариса КУЛИК
(Ніжин)

З історії розвитку ковальства на Ніжинщині XVII–XIX ст.

Мабуть, жоден із людських талантів не може порівнятися з умінням коваля розмовляти однією мовою з металом. У результаті такої дивної й виразної розмови вироби набувають легкості, пружності, навіть, повітряності у плавних вигинах.

У тюркських і монгольських народів вважалося, що коваль наділений такою самою магичною силою, як і шаман – вірили, що обидва вони здатні були зруйнувати будь-яку ворожу силу. Взагалі, у світовій міфології коваль постає мешканцем підземного світу (адже руду добувають із землі – звідси повір'я, що молот пов'язаний з підземними духами). Ковалю вважали і цілителем і, навіть, творцем людини. Наприклад, у кабардинському епосі Тлепш лагодить сталеве стегно, у фінському – Ільмаринен робить золоту жінку, Гефест – Пандору, Святі Борис і Гліб виступають і як ковалі, і цілителі. Ковалів цінували в усі часи. У випадку відсутності священика, саме коваля просили благословити на шлюб молодят. Треба бути неперевершеним майстром своєї справи, щоб заслужити таку пошану. А починалося все дуже й дуже давно, тоді, коли стародавній слов'янський бог Сварог подарував людям ковальські кліщі, навчив їх виплавляти мідь і залізо. Але, щоб зрозуміти загадкову мову розпеченого металу, треба бути справжнім ковалем і навіть трохи чаклуном.

Коваль вважався чи не найповажнішою людиною на селі. Залізоробна справа була відома ранньослов'янським племенам ще в першій половині I тис. н.е. До нас дійшли скупчення залізних шлаків й уламків кричного заліза цього часу. В IX ст. в Київській Русі була виготовлена перша металева підкова, яка практично не відрізняється від сучасної.

Техніка ручної ковки майже не змінювалася до XIX ст. Староруські ковалі знали всі найважливіші технічні засоби: зварювання, пробивання отворів, наварювання сталевих лез і за-

гартування сталі. В кожній кузні, як правило, працювало два ковалі – майстер і підручний. Прості ковані речі виготовляли за допомогою зубила: ножі, обручі, цвяхи, серпи, коси, долота, лопати, сковороди. Подібні предмети міг виготовити будь-який коваль без допомоги підручного. Проте, ланцюги, залізні кільця до пасків і збруї, вудила були більш складними й потребували допомоги у процесі виготовлення. Майстри виконували зварку заліза, підігріваючи його до температури 1500°C, яку визначали за іскрами розпеченого металу. Складним вважалося виготовлення також сокир, списів, молотків і замків (фото 8–9). Щоб викувати сокиру, наприклад, застосовували залізні вкладиші, також наварювали штаби металу.

Основою промислового розвитку країн періоду феодалізму залишалося ремесло. Об'єднання ремісників існували майже в кожному більш-менш помітному в економічному відношенні населеному пункті. Наприклад, у середині XVII ст. у Львові було 33 цехи, в Києві – 10, в Ніжині – 8, у Переяславі – 5.

Цеховий статут передбачав процес навчання ремеслу, окреслював права й обов'язки членів цеху, характер виробничої діяльності, норми поведінки в робочий час, в сімейному колі, в побуті; громадську діяльність, обрядові традиції, визначав цехову атрибутику. Як і в інших галузях ремесла, в металообробній промисловості існували цехи, до складу яких входили ремісники кількох суміжних спеціальностей.

Так, ковальський цех Ніжина в 60-х роках XVII ст. об'єднував ковалів, гарматників, слюсаря, конвісара, шабельника і майстра з виготовлення дзвонів. За своїм економічним становищем цеховий майстер (цеховий голова) Ф. Зяць належав до найбагатших членів цеху і міг організувати виробництво. Судячи з того, що значну частину ремісників (7 з 25) становили гарматники, цех спеціалізувався, очевидно, на виробництві якраз гармат. Замовником такої продукції виступали не окремі особи з їх обмеженими фінансовими можливостями, а Військовий скарб, який замовляв значні партії зброї. Внаслідок експлуатації основної маси майстрів, продажу гармат Військовому скарбові цех одержував високі прибутки, значну частину яких привласнював майстер як організатор виробництва [1].

Наприкінці XIX–XX ст. чернігівський губернатор Є.К. Андрієвський ініціював збирання пам'яток цехового устрою. На черговому засіданні Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧВАК) 3 червня 1902 р. Чернігівському музею були передані Ніжинським міським головою І.Л. Дайкуном печатки ліквідованих ремісничих управ м. Ніжина. На переданій до комісії печатці ковальської ремісничої управи м. Ніжина був зображений молоток і містився напис “Печать Нежинской Кузнецкой Управы” [2]. Також міський голова передав комісії печатку “Нежинской общей ремесленной управы”, на якій було зображено “в середине щит, увенчанных по диагонали слева направо, при чем вверху, в червленом поле две соединенные руки, а внизу, в лазаревом поле кадуций” [3].

У середині XVIII ст. у великих містах у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин цехові організації занепали, але в невеличких містечках вони існували ще до кінця XIX ст. Проте, й зараз можемо милуватися довершеними витворами ніжинських ковалів: ворота Пантелеймоно-Василівської церкви, огорожа церкви Всіх Святих, виконані у класичному стилі, в якому використовуються античні деталі, списи, вінки, рельєфи, розетки (фото 1–2, 5, 10), огорожі могил із цвинтаря Пантелеймоно-Василівської церкви, виконані у стилі українського бароко (фото 3–4). Головна особливість останнього – застосування національних елементів. Українське бароко намагається не просто вразити уяву людини чимось незвичайним, вплинути на його відчуття, – ковані огорожі і ворота церкви Іоанна Богослова демонструють національний колорит у кожному завитку металу. Українське ба-

роко стверджує, що надзвичайне завжди поруч, будь-який вигін заліза – це вдале поєднання металу й оточуючої природи, в результаті чого народжується гармонійна і досконала композиція. Цікаво, що на одному з прогонів огорожі Троїцької церкви, побудованої у стилі бароко і перебудованої в класицистичних формах у 30-х роках XIX ст., вміщено кований напис: “1888 Р. ПРИ СТАРОСТИ БУРЕНКО» (фото 6). В середині XIX ст. на ковані вироби вплинула стилістика історизму (або еkleктики), який увібрав у себе класицизм, бароко, рококо, змішуючи й трансформуючи їх.

У середині XIX ст. обладнання в кузні було традиційним: піч із горном, ковальський міх, ковадло, дріль, точило, корито з водою для загартування чи охолодження виробів, молотки, молот, кліщі для тримання розпеченого заліза тощо. Ніжинцям були добре відомі такі ковалі: Павло Переход, Павло Борсук, Федор Божок, Іван Ковтун, Іван Ересько, Митрофан Удовиченко [4]. Доводилося їм і коней підковувати, і виготовляти клямки до дверей, обковували двері церков, викувували хрести на могили, огорожі, замки, ключі тощо [5].

На початку XX ст. фабричне виробництво практично повністю витіснило ковальське ремесло, заповонивши ринок більш дешевими і більш якісними залізними виробами. Проте, ще майже півсторіччя ковальство трималося, поки не зник останній “споживач” ковальських виробів – кінь, як тяглова сила. Відтоді ковальство перетворилось суто на галузь декоративно-ужиткового мистецтва, перебувало довгий час у забутті. Лише зараз до нього помітно зріс інтерес як до мистецтва. І діяльність ніжинських майстрів, зокрема, збережені витвори їх мистецтва, можуть якраз стати в нагоді у справі відродження традицій українського ковальства.

Джерела та література

1. *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 109.
2. Журнали засідань Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (1900–1902 рр.). – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Одт. 1. – С. 32–33.
3. Там само.
4. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 341, оп. 1, спр. 1253.
5. Там само.

Кулик Л.Ю. З історії розвитку ковальства на Ніжинщині XVII–XIX ст.

Стаття стисло торкається окремих моментів розвитку ковальства на Ніжинщині протягом XVII–XIX ст. Фотографії найбільш цікавих витворів ніжинських ковалів XVIII–XIX ст. дають певну уяву про майстерність представників ковальської справи.

Ключові слова: ковальство, цехи, Ніжинщина.

Кулик Л.Ю. Из истории развития кузнечного дела на Нежинщине XVII–XIX вв.

Статья затрагивает отдельные моменты кузнечного ремесла на Нежинщине на протяжении XVII–XIX веков. Фотографии наиболее интересных работ нежинских кузнецов XVIII–XIX веков дают определенное представление о мастерстве ремесленников.

Ключевые слова: кузнечное дело, цехи, Нежинщина.

Kulyk L.Yu. From history of development of blacksmith affaires in Nizhyn region in XVII–XIX

The article briefly touches the separate moments of development of blacksmith affaires in Nizhyn region during XVII–XIX centuries. The photos of the most interesting creations of Nizhyn blacksmiths give certain imagination about trade of representatives of blacksmith work.

Key words: blacksmith affaires, workshops, Nizhyn region.